

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОБОТИ З ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В КРИМУ В 20-і рр. ХХ ст.

На підставі комплексу раніше невідомих джерел до наукового обігу вводиться інформація щодо становища охоронної діяльності в Криму. Розглянуті основні форми роботи по каталогізації, обліку та збереженню пам'яток.

У Криму в роки революційної чехарди досить швидко розвивалися музейна справа та краєзнавство взагалі. У цьому заслуга численних представників інтелігенції, серед яких були відомі фахівці в галузі археології, історії, етнографії, які згодом зробили величезний внесок у розвиток пам'ятникоохоронної справи й фактично врятували в Криму на початку 20-х років від розгарбування численні художні цінності.

Багато діячів вітчизняної науки та культури входили до складу основних на той час краєзнавчих товариств Криму – РТВК і ТТІАЕ. РТВК – Російське товариство з вивчення Криму, виникло в Москві й займалося дослідженням усього, що стосувалося історії, економіки, культури Криму. Товариство випускало журнал «Крым», редактором якого був керівник Головнауки РСФСР Ф.М.Петров. На сторінках цього видання були опубліковані чисельні ґрунтовні розвідки відомих вчених і музейних працівників, які писали про пам'ятки й про проблеми охорони культурної спадщини, а саме О.С.Башкирова, Г.А.Бонч-Осмоловського, К.Е.Гриневича, Б.М.Засипкіна та інших.

Іншим відомим кримознавчим центром було – Таврійське товариство історії, археології та етнографії (ТТІАЕ), створене в 1923 р. на ґрунті Таврійської вченої архівної комісії, що існувала ще за дорадянських часів. Ця організація випускала «Известия» ТТІАЕ, на сторінках якого також були опубліковані матеріали щодо музейної справи й охороні пам'яток. Керував ТТІАЕ

один з найвідоміших кримських краєзнавців кінця ХІХ ст. – поч. ХХ ст. Арсеній Іванович Маркевич.

Не можна не згадати й про значення для пам'яткоохоронної роботи загальнокримських конференцій, які відбулися з 1922 по 1930 рр., а також і про загальнокримські музейні з'їзди, що задавали визначений напрямок у діяльності Крим Охрису. Значний вплив на охорону античних і середньовічних пам'яток Криму здійснили дві всесоюзні археологічні конференції в Керчі і Севастополі, що відбулися в 1926–1927 рр.

Масове відчуження пам'яток минулого та необхідність поставити їх під контроль органів охорони, що формувалися, зовсім по-новому, у порівнянні з дорадянським періодом, порушували питання про суворий облік пам'яток. Розвиток структури органів охорони пам'яток у 20 рр. ХХ ст. в значній мірі залежав від державної політики в цій галузі. Юридичною основою для обліку, охорони пам'яток став Декрет Раднаркому від 5 жовтня 1918 р. «Про реєстрацію, прийом на облік і охорону пам'яток мистецтва та старовини, що знаходяться у володінні приватних осіб, товариств і установ». Декрет вимагав провести державну реєстрацію всіх монументальних і речових пам'яток, а потім усі переміщення, переробки, ремонт робити тільки з дозволу Колегії зі справ музеїв.

У 1924 р. вийшла затверджена Президією ВЦВК інструкція щодо обліку та охорони пам'яток мистецтва, старовини, побуту і природи. Відповідно до неї необхідно було охороняти пам'ятки від знищення та перебудов приміщень, що змінюють внутрішній чи зовнішній вигляд, а також від зведення нових споруджень, які загороджуватимуть пам'ятку. Інструкцією не допускався й ремонт, крім експлуатаційно-господарського. Цікава примітка до цього документа, відповідно до якої ґрунтові пам'ятки підлягали охороні в цілому, на всій займаній ними площі, включаючи й захисну (згодом перетвориться в охоронну) зону, якщо така встановлена. Також в Інструкції вперше говорилося про охорону паркових садів історико-художнього значення і пам'яток природи. Ця частина інструкції була дуже актуальною для Криму.

Про підрозділ пам'яток за їхньою значимістю в інструкції не говорилося, але пропонувалося диференціювати їх за можливим використанням, а саме:

1. Пам'ятки музейно-показові, але не здатні бути використаними в практичних цілях: триумфальні арки, стародавні фортечні стіни, монументи, художні огорожі, мости, фонтани, надгробні пам'ятки тощо.

2. Пам'ятки, які можна використовувати без «особливого збитку для їх збереження та без порушення їхньої історико-художньої цінності»¹, розміщуючи в них музеї чи колекції, надаючи ці пам'ятки в користування установам, громадським організаціям та окремим особам.

3. Пам'ятки, які не можна використовувати ніяк, крім як для цілей наукових чи музейно-показових, зберігаючи їхній «художньо-історичний зовнішній вигляд, обстановку та внутрішнє оздоблення (музеї-палаці, музеї-церкви, музеї-монастирі, будинки і приміщення, пов'язані з історичними особистостями і т.д.)»². Право відносити пам'ятки до однієї із зазначених категорій належало Головному музею.

Ідея ранжирування пам'яток, у прихованому виді, що міститься в наведеній класифікації, вимагала, однак, свого більш чіткого вираження. На засіданні комісії Вченої Ради Головнауки 26 лютого 1925 р. в доповіді І.Е.Грабаря вперше було обнародовано нову систему розподілу пам'яток на 4 категорії (в основному, вона стосувалася пам'яток архітектури): світового рівня чи значення за категорією; всеросійського; обласного чи місцевого значення; без чи категорії, які не мають історичної цінності. Цю систему класифікації було затверджено Методичною комісією Головнауки в 1926 р. і докладно описано в статті Б.М.Клушанцева «Охорона пам'яток у Москві і Московській губернії» (1928 р.)³. Подібна система ранжирування пам'яток була й у Криму. Так у списку пам'яток, затвердженому постановою Президії Крим ЦВК від 20 листопада 1926 р. й доповненому в 1928 р., вони були розділені на 4 категорії: вищу, першу, другу і третю.⁴

Розробка системи обліку й охорони пам'яток не означала, однак, її практичної дієвості. Фахівцям в галузі охорони пам'яток

протистояли ідеологія та менталітет адміністраторів, господарників. Не говорючи вже про питання господарсько-економічних, дуже гострих у перше післяреволюційне десятиліття, варто згадати, що в це десятиліття й особливо перші післяреволюційні роки проблеми охорони й використання пам'яток були пов'язані, головним чином, із покинутими чи реквізованими палацами та садибами, що містили, як правило, багате художнє оздоблення й обстановку, що припускали спосіб життя, немислимий у нових умовах. Перші досвіди заселення нових мешканців у такі комплекси пам'яток показали всю утопічність ідеї включення палаців, як житлових комплексів, у новий побут. Єдино можливим способом збереження палаців разом із оздобленням, колекціями, бібліотеками була їх музеефікація. Однак, як ні збільшувалася кількість відразу після революції всіляких музеїв, з їхньою допомогою можна було зберегти лише незначну частку пам'яток. Виявилось необхідним вивозити з чисельних кримських палаців усе коштовне в централізовані сховища. Досить часто влада, бажаючи поправити фінансове становище, вдавалася до продажу націоналізованих цінностей, нерідко вони просто розтаскувалися чи виявлялися в руках місцевих Рад чи інших установ.

Частина колишніх землевласників Криму не емігрувала, а продовжувала жити у своїх будинках і садибах, підтримуючи й охороняючи їх, як би оберігаючи для майбутніх нестатків держави. Таким власникам видавалися охоронні грамоти. Як приклад можна навести Охоронну грамоту, видану Червоноармійським (Ялтинським) повітово-міським Ревкомом на дачу А.П.Чехова 9 квітня 1921 р. Цим документом Червоноармійський повітово-міський революційний комітет визначив, що через «виняткову увагу російського пролетаріату до праць і літературних заслуг померлого письменника Антона Павловича Чехова, дачу його в місті Красноармійську по Аутській вулиці взяти під своє спостереження з метою повної охорони й недоторканності та внутрішнього розміщення обстановки, у якій письменник провів свої останні роки»⁵. Дача А.П.Чехова не підлягала ущільненню шляхом вселення в неї нових мешканців, предмети внутрішньої обстановки дачі не підлягали ніякій реквізиції та вилученню, не

допускалися обшуки без відома представників Ревкому, а також арешт чи затримка проживаючих на дачі А.П.Чехова його сестри М.П.Чехової та брата письменника – І.П.Чехова без санкції Ревкому. Догляд за схоронністю внутрішнього розпорядку доручався М.П. та І.П.Чеховим на умовах, вироблених місцевим відділом народної освіти.

Питання про поліпшення умов збереження картин І.К.Айвазовського та відкриття картинної галереї розглядалося на засіданні повноважної комісії ВЦВК і РНК РРФСР по справах Криму 26 липня 1921 р.⁶ Як випливає з протоколу засідання, комісія ухвалила звільнити будинок І.К.Айвазовського від приватних мешканців, складів і інших установ, як військових, так і цивільних, для того, щоб використовувати цей будинок для цілей винятково художньо-наукового призначення. Відновлення галереї доручалося Феодосійському Ревкому, оригінали картин І.К.Айвазовського, які знаходилися як у приватних осіб, так й у власності різних установ, підлягали обліку, для чого створювалася спеціальна комісія. Картини передбачалося вивезти в безпечне приміщення до остаточного ремонту будинку І.К.Айвазовського чи до особливого розпорядження Центру.

На жаль, охоронні грамоти не завжди могли захистити від свавілля місцевої влади і, звичайно, від грабіжників. Дома та садиби, що втратили коштовне оздоблення, найчастіше використовувалися як рядові спорудження, у них розміщалися установи чи житлові квартири. При цьому внутрішній простір дробився за допомогою додаткових перегородок.

Не можна не відзначити організовану державою експедиційну діяльність, спрямовану на виявлення, вивчення, збереження пам'яток історії та культури. У 1923–1924 рр. Кримський ЦВК і Наркомосвіти організували низку таких експедицій: Г.А.Бонч-Осмоловського й О.Н.-А.Акчокракли, а також Б.Ф.Добриніна, метою яких було обстеження пам'яток, розташованих на території населених пунктів Бахчисарайського і Судацького повітів, а також експедиції 1924–1925 рр., проведені під керівництвом директора Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї У.А.Боданинського, у деяких районах Криму,

завдяки яким було врятовано й зафіксовано багато пам'яток з історії Криму⁷.

У січні 1924 р. вийшов Декрет про облік і охорону пам'яток мистецтва, старовини і природи, який підтвердив, що дозволи на ремонт, реставрацію, переробку, руйнування й використання пам'яток могли видаватись відділом зі справ музеїв Головного управління наукових установ Академічного центру Народного комісаріату освіти (Головнауки). Новим декретом з цього часу обов'язок фактичної охорони пам'яток покладалася на виконкомми губернських і обласних рад за участю місцевих підвідділів у справах музеїв.

У 1925–26-х рр. функції нагляду за збереженням пам'яток були покладені на музеї. Рішенням IV музейної конференції Крим було розділено на 7 районів, кожен з яких було закріплено за музеєм, «...які зобов'язувалися зробити облік пам'яток у своєму районі, організувати їхню охорону та вести дослідницьку роботу»⁸. Архітектором П.І.Голландським для дослідників була розроблена інструкція з фіксації й обмірювань пам'яток, а сам він провів замальовку низки пам'яток Євпаторії, Карасубазара, а також архітектурних споруд Східного Криму. Подібну роботу робив також відомий художник К.Ф. Богаєвський.⁹ В його графічних і акварельних роботах зафіксовано найбільш значні пам'ятки Феодосійського та Бахчисарайського районів. Було сфотографовано й більшість пам'яток археології міст Севастополя та Ялти.

У 1924 р. на базі реставраційного підвідділу Головмузею та Всеросійської комісії зі справ реставрації було створено Центральні державні реставраційні майстерні (ЦДРМ), директором яких було призначено І.Е.Грабаря. ЦДРМ містили в собі 5 відділів – обліку пам'яток, архітектури, скульптури, живопису, декоративного мистецтва. Під час організації ЦДРМ у них працювали такі визначні фахівці-реставратори, як Б.М.Засипкін, П.Д.Барановський, І.В.Рильськ. Перші роки існування ЦДРМ були цілком сприятливими для роботи. Саме в цей період ЦДРМ посилають до Криму своїх представників. До Криму відряджають відомого архітектора-реставратора Б.М.Засипкіна. Разом з У.А.Боданинським та іншими музейними працівни-

ками він докладно знайомиться зі станом кримських пам'яток. Результатом цього відрядження стали більш ніж 300 фотографій, на яких було зафіксовано пам'ятки, а також зроблені докладні технічні описи стану пам'яток.

Після кількох місяців, у квітні-травні 1927 р. ЦДРМ провели в Криму експедицію, яку очолив особисто І.Е.Грбарь. Разом із працівниками кримських музеїв співробітники експедиції оглянули християнські та мусульманські пам'ятки Бахчисараю, Карасубазара, Керчі, Судака, Феодосії, Інкерману, Херсонесу, пещерні міста.

Завдяки активній діяльності ЦДРМ, а також проведених нею заходів, у Криму, починаючи з 1926 р., було відремонтовано й відреставровано багато об'єктів культурної спадщини. Першим був Ханський палац у Бахчисараї. На його реставрацію в 1926 р. було виділено 9 тисяч карбованців. Після кримського землетрусу 1927 р. низку об'єктів культурної спадщини було пошкоджено. У зв'язку з цим 1928 р. пройшов під знаком відновлення пам'яток. 1927–1928 рр. – роки значних за обсягом ремонтно-реставраційних робіт у Криму. Із числа найбільш авторитетних столичних і кримських учених було сформовано спеціальну комісію, яка розробила план реставрації найбільш відомих пам'яток, таких як Ханський, Воронцовський палаци, мавзолеї Чуфут-Кале, пам'яток Євпаторії, Феодосії, Старого Криму, а також Південного берегу. У роботі цієї комісії брали участь також такі відомі архітектори, реставратори, музейні працівники, як Ю.В.Готьє, Б.М.Засипкін, П.І.Голландський, О.С.Башкиров, О.О. Фомін, У.А.Боданинський та ін.

Роботи з обстеження і реставрації пам'яток у 1927–1928 рр., проведені ГДРМ, а також Російською академією історії матеріальної культури (імператорська Археологічна комісія 18 квітня 1919 р. була перетворена в Академію історії матеріальної культури), Державним історичним музеєм у Москві, дозволили зберегтися багатьом об'єктам культурної спадщини.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. сформувалося чітко негативне відношення правлячої комуністичної влади до пам'яток культури. Старожитності починають помітно заважати навіть як музейні

експонати. Починаються перші досвіди знищення значних архітектурних і історичних пам'яток. Тим самим перевірялася реакція суспільства, відпрацьовуються механізми впливу на суспільну думку. З 1928 р. звертають свою діяльність як центральні, так і місцеві органи охорони пам'яток, скорочуються засоби на виробництво реставраційних робіт, знижуються асигнування на утримання музеїв і експедиційну діяльність. Починається ліквідація місцевих органів охорони пам'яток. Формується вороже й зневажливе відношення до спадщини. Було об'явлено війну релігії. В цих умовах особливо постраждали культові пам'ятки та спорудження – православні храми, мечеті, синагоги. Міняються експозиції музеїв. Переглядаються списки пам'яток, їх кількість, перелік об'єктів, які знаходилися на державному обліку. У 1927 р. розформовується Крим Охрис – основний гарант збереження пам'яток.

У 1929 р. скорочуються штати в Головмузеї. Були скасовані підвідділи обліку й реєстрації, а потім і сам Головмузей. Його функції переходять у ЦДРМ. У 1930 р. в Наркомосвіті керування Головнауки було ліквідовано. Його замінив Сектор науки. У 1932 р. замість нього було створено Міжвідомчий комітет із охорони пам'яток революції і культури при Президії ВЦВК РРФСР, який мав координувати дії з охорони пам'яток. У його юрисдикції знаходилися питання використання, реставрації, і, що набуло особливої актуальності, зносу пам'яток. Вище керівництво охорони культурної спадщини було вилучено з рук професіоналів, що полегшило процедуру їхньої перебудови, деформації та знищення.

Пізніше, у 30-і рр., були видані окремі законодавчі акти органів влади Криму, які стосувалися охорони пам'яток. Але в сформованих умовах неприйняття культурної спадщини минулих століть вони носили поверховий, суто політичний характер. Такою була постанова Крим ЦВК від 20.11.1932 року, де регламентувалися питання збереження тільки пам'яток революції та Громадянської війни.

Таким чином, в історії охорони культурної спадщини в 20-і роки ХХ ст. можна прослідити взаємопроникнення різних процесів, та визначити періодизацію подій: 1917–1921 рр., 1921–

1922 рр., 1923–1928 рр., 1928–1934 рр. Кожен хронологічний відрізок відзначений своїм відношенням до культурної спадщини, і в кожному з цих періодів почувалася заклопотаність, головним чином, одним: пошуками мотивації охорони об'єктів культурної спадщини, як і пошуками мотивації їхнього зносу.

1. Центральный муниципальный архив Москвы. – Ф. – Р. 1. – Оп. 1. – Д. 53. – Л. 12; Д. 54. – Л. 5; Д. 51. – Л. 15.
2. Там же.
3. Клушанцев Б.М. Охрана памятников в Москве и Московской губернии // Москов. краевед. – 1928.– Вып. 7/8.– С.61–63.
4. Полканов А.И. Охрана и изучение памятников материальной культуры в Крыму за Советский период // Проблемы истории докапиталистических обществ. – 1934. – № 9/10. – С. 190.
5. Ревкомы Крыма. – Симферополь, 1968. – С. 156.
6. Там же. – С. 158–159.
7. Див. докладніше: Непомнящий А.А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – Вып. 3.– 432 с.– (Биобиблиография крымоведения).
8. Полканов А. И. Охрана и изучение памятников материальной культуры...– С. 189.
9. Держархів в Автономній Республіці Крим. – Ф. Р-663. – Спр. 321. – Арк. 4.

Alexander Hlivnyuk

**THE FUNDAMENTAL VECTORS OF ACTIVITIES
ON PROTECTING THE PLACES OF CULTURAL INTERESTS
IN CRIMEA IN 1920-s.**

On the basis of unknown sources the information concerning a state of protecting activity in Crimea was introduced into scientific application. The fundamental principles of activity in cataloging, registration and preservation of places of historical and cultural interests have been viewed.

